

ДЪРЖАВНА СИГУРНОСТ И БЪЛГАРСКОТО ЛИТЕРАТУРНО ПОЛЕ

Младен Влашки
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

STATE SECURITY AND THE BULGARIAN LITERARY FIELD

Mladen Vlashki
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

In the light of Pierre Bourdieu's theory of the literary field, the need for contextualizations in relation to the activity of the Bulgarian SS in the study of the literature of the People's Republic of Bulgaria is argued.

Key words: literature of the People's Republic of Bulgaria, literary field, State Security

Формулираната в заглавието тема само на пръв поглед изразява съдържание, което изследователите на българската литература в нейния социалистически период отчитат в своите разработки. Тази тема не е била никога системно обобщавана. Дори в първия по-сериозен опит (Три литературни дискусии 2003) да се пристъпи към нея, надделяват очакванията за откриване в масивите на ДС на „литературна критика в сянка“¹ (формулировката е на проф. Никола Георгиев, цит. съч. 2003: 21) или на „литературния жанр „донос“². В тази перспектива главните очаквания са в масивите на ДС да бъде открит материал за това „какви вътрешни борби са протичали сред българското писателс-

¹ Конкретен пример за тази практика ни дава реакцията на ДС в лицето на полк. Кюлюмов за разказа на Радослав Михайлов „Забраненото поле“, публикуван в „Литературен фронт“, бр. 11 за 1963 г. (Сборник 31: 418 – 420).

² Изследване от този вид е това на Цвета Трифонова „Писатели и досиета“ (2004). То е изключително ценно като информация, която позволява различни видове контекстуализации в литературните изследвания, но не засяга систематично ролята на ДС на литературното поле.

ко войнство“ (пак там: 25)³. В дискусиата се набляга и на цялостната роля на ДС: „изградила едно общество от зависими хора“ (пак там: 30); „налагането с полицейски средства (макар те съвсем да не бяха решаващите!) на един тип рисуване, на един тип писане ... Трябва да бъде разглеждана(о) като част от историята на българската култура“ (пак там: 42). Като вземем предвид как е структурирано властово българското социалистическо общество, логично е да се изследва дейността на ДС в полетата на културата на НРБ не само като проводник на идеологията и задачите, спускани от ЦК на БКП, но и като институция със собствени възможности да „играе“ на полето: не само да следи, да събира информация, да я обобщава и предава към ЦК, но и да конфискува книги⁴; да профилактира автори⁵; да корумпира автори⁶, да спира издаването на книги⁷, да участва в сложни властови операции за създаване или лишаване от символен капитал⁸, както и да планира и участва в провеждането на големи събития, като панаири на книгата, международни писателски срещи⁹, конгреси на културата и т.н.

³ В „Литература на случаите“ (2017) Пламен Дойнов засяга този проблем като част от своите наблюдения върху отделни творби и автори.

⁴ През втората половина на 1956 са били конфискувани 5766, а през 1957 г. – над 40 200 екземпляра материали на идеологическата диверсия. „Значителна част от тези материали се направляват на адрес на СБП, на държавни и научни учреждения, на учебни заведения и библиотеки, както и на лични адреси“ (Сборник 6: 123).

⁵ Профилактиката е вид сплашване и крачка към откриване на дело на съответното лице. За пример може да ни послужи „Справка относно профилактирани от 01 отдел на 06 управление лица през първото тримесечие на 1981 г.“, в която срещаме имената на Михаил Неделчев, Енчо Мутафов, Светлозар Игов, Клементина Иванова и др. (Сборник 31: 733 – 738).

⁶ Показателна е например подготовката за първата Международна среща на писателите в София и онази част от нея, в която биват „подкупвани“ чужди автори с български договори и издания, за да не критикуват политиката на НРБ (Страница 2020: 243 сл.).

⁷ „По наши сигнали ... не допуснаха отпечатването или спряха около 15 книги“ (тук срещаме имената на Боян Болгар, Иван Мартинов, Янко Добрев и др. – б.м., М.В.)“ (Сборник 31: 295).

⁸ Цялостен план за намеса на полето представлява документът „Мероприятия за усиление на контраразузнавателната работа и борбата на органите на ДС срещу идеологическата диверсия на противника сред писателите в България“ (Сборник 46: 525 – 534).

⁹ Виж подбраните материали на ДС разработки относно Международната среща на писателите през 1977 г., публикувани под заглавие „Българската Държавна сигурност в световното литературно поле“ (Страница 2020).

В перспективата на горните уводни разсъждения настоящото изложение не претендира, а и не би могло да претендира за изчерпателно изложение по темата по ред причини, една от които е самият регламент за работа с архивите на ДС и произтичащите от това огромни бели полета за изследователите. То разбира себе си като опит да заяви достатъчно убедително, че изучаването на литературата в НРБ през разбиранията за литературно поле или литературна система не би могло да се реализира научно коректно без контекстуализациите, които могат да произтекат от информацията, съхранявана в архивите на ДС. В процеса на няколко конкретни изследвания като подходяща методологическа основа се очертаха теоретични постановки на Луман (Луман 1984) и на Бурдийо (Бурдийо 1992). Аналитичен поглед към тяхната приложимост спрямо обсъжданата тема може да се открие във Влашки 2020: 27 – 30.

Възлов проблем при едно подобно прилагане на горепосочените теоретични постановки е разбирането за „автономия“ като „категория, с която са свързани диференцирани инструменти за анализ на литературни отношения, чрез които се наблюдават комплексни отношения и интеракции, механизми, стратегии и очаквания, определящи производството“ (срв. Вьолфел 2005: 5). Относно литературното поле на НРБ подобен подход прецизно и нагледно реализира Пламен Дойнов в „Литература на случаите“. Ключов в основанията за използване на постановката за „автономията“ аргумент намира Леон Хемпел в защитата на своята теза, че предписаното конформистко поведение на литературата не може да продължи до безкрайност: „Понеже тя притежава агонална динамика [...], което я отделя от политическите задания. В нея [...] се връща някакъв елемент на либерален дух, който произтича от традицията ѝ. Тъкмо в себеутвърждаването на пишещия „Аз“ спрямо идеологията на „Ние“ е заложена латентната динамика“ (Хемпел 2005: 17). Авторът отбелязва в аргументацията си, че в социалистическия лагер господстващата теория на отражението заедно с предписаните норми на социалистическия реализъм неминуемо водят до разминаване между литературното описване на ежедневието и неговата реалност, каквато я изживяват гражданите му. Вследствие на това автори, които не могат да бъдат тотални конформисти, изпадат в конфликт спрямо лоялността: изпълнителите на партийната воля, които най-често са чиновници, започват да изпитват недоверие спрямо тези автори и разгръщането на конфликта в полето на литературата става неизбежно. В НРБ тази процедура се осъществява при участието

на партийния апарат на БКП, на органите на ДС и на отделни, но най-често свързани с тях деятели в държавната институционална сфера¹⁰.

В литературното поле на социалистическата държава важен критерий изобщо за съществуване е лоялността на отделния индивид към идеологията и това е принудително състояние. Дори и да е налична еманципационна воля, тя остава някъде в личното пространство – като ефект на структурата тя е изключена (или още по-точно – престъпна и наказуема). Тъкмо тук ролята на Държавна сигурност в полето като информиращ и репресиращ орган се очертава като задължителен предмет на проучване. За разлика от либералното общество в тоталитарното институциите са централизирани и подчинени на идеологията, т.е. правилата на играта, въпреки че такива съществуват и в либералното, и в тоталитарното поле, не са еднакви и обособяването на обществени частични пространства (които в по-зрелите си години ДС ще нарича „салонни групи“¹¹, докато в по-ранните това е просто „вражески контингент“) в социалистическата структура е по-скоро вътрешна емиграция, отколкото функционално диференциране в полза на автономизирането. Именно в тази посока на проблематизиране трябва да се преосмисли и разбирането за символен капитал – той би могъл да бъде

¹⁰ Комунистическият натиск върху регулацията на полето е видим например от първите протоколи на партийната организация на писателите „Христо Ботев“ при I район на БРП (к) – София. На заседание от 26.12.1946 г. Н. Фурнаджиев пита „кой следи лошия литературен живот“ и „предлага да се правят доклади пред партийния комитет какво е излязло в печата, книги и пр.; също да се следи дейността на издателствата“. Орлин Василев предлага „към партийния комитет да се сформиранат комисии от по 2 – 3 души“. Под т. 3 е записано „Комисия за преводна литература – да следи издателствата. Не може всеки на своя глава да си пуска книгите на пазара. Да има предварителен надзор, защото има скандални случаи, които засягат комунистите“. Това всъщност е недвусмислен апел за партийна цензура, срещу която се изказва Челкаш, но решението в крайна сметка гласи: „Комисиите, които предлага Фурнаджиев, да бъдат организирани при официални институти“ (ДИА, ф. 357, оп. 1, а.е. 8, л. 4 – 7). С това решение на партийната организация на писателите се слага ясно начало на партийната комунистическа цензура в институтите на литературната система. Потвърждение на тази функция и в късните години на социалистическия период в превода дава преводачката и редактор в „Народна култура“ в периода 1982 – 1992 г. Федя Филкова (Филкова 2018). В посочената по-горе дискусия служителят на ДС Бончо Асенов потвърждава за целия период: „Цензори бяха шефът на издателството, партийният секретар, профсъюзниците, редакторите“ (Три литературни дискусии: 51).

¹¹ Такива се събират например около ДОН „Козел“ (Радой Ралин, а като част от членовете са отбелязани Б. Кунчев, Мирела Иванова и др.) или ДОП „Монахиня“ (Блага Димитрова, а като част от членовете – Р. Леонидов, Вл. Левчев, Ф. Филкова, К. Кадийски и др.) (Сборник 31: 722).

разглеждан като официално присъден (за лоялност към властта) и дисидентски (който се натрупва в отделните групи на опозиционни актьори, които не смеят да създадат по-широка мрежа помежду си, макар да се подкрепят в определени моменти). Множество убедителни доказателства за това дава изследването на Ивайло Знеполски „Как се променят нещата. От инциденти до голямото събитие. Истории с философи и историци“ (Знеполски 2016). Като дистрибутори на този капитал за официалния роля играят контролираните медии¹² (други в НРБ няма), а за дисидентския – най-вече мълвата. Естествено, официалното признание и свързаният с него капитал във всеки един момент принадлежат на властта (при изпадане в немилост актьорът губи не само символния си капитал, а понякога разсъдъка си (Знеполски 2016, ч. 2: 22 – 46), свободата, а и живота си (случаят с Георги Заркин¹³ е показателен за това), докато дисидентският при промяна на правилата (след обрата през 1989 г. например) започва да се схваща тъкмо като израз на автономност и литературност.

При оформянето на литературното поле в България след девети септември 1944 г.¹⁴ засилената тенденция на държавен протекционизъм в сферата на литературата до 1944 г. улеснява подчиняването на субсистемата изкуство на партийно-политическата власт. Активна роля в този процес играят писателите от „тайните“ комунистически организации до 1944 г. (част от тях са членове на Писателския съюз – Орлин Василев, Людмил Стоянов и др.) и „интелектуалците“, „внесени“ от СССР по линията на Коминтерна (възлова фигура тук е Вълко Червенков; регентът на България – марксисткият философ Тодор Павлов, който е избран през октомври 1944 г. и за почетен председател на СБП, а писателят Крум Кюлявков е ръководител на сектор „Култура“ в Агитпроп отдела на БРП (к). Същевременно част от отдела ДС към Дирекция на полицията, създаден през 1937 г., се трансформира в Бю-

¹² Като пример може да ни послужи една „Справка за оперативната обстановка в редакцията на в. „Отечествен фронт“. 120-те души, които работят там, биват следени от 11 различни сътрудници на ДС и са „уточнени лица подходящи за вербовка“, „агентурно-оперативното обезпечаване“ обхваща от климата в колектива до различните назначения, които се водят на отчет (Сборник 46: 592 – 601).

¹³ Георги Заркин (1940 – 1977) е журналист, поет, писател и политически затворник, убит без присъда в Пазарджишкия затвор. Мотивите за това убийство са много, но според проучванията на неговия син важна роля изиграват и негови стихове, четени по радио „Свободна Европа“, и желанието на западни поети и журналисти да се срещнат с него и да го подкрепят.

¹⁴ По-цялостно представяне на същината на тези процеси може да бъде открито в сборника „НРБ-литературата. История, понятия, подходи“ (Дойнов 2012).

ро „Печат“ към ДНМ – ДС, и до 1967 г. подsigурява агентурно-оперативната работа в периодичния печат, книгоиздателствата, печатниците и дори сред „вестникопродавците“, като първоначално работи „неофициално“ със Службата по печата и хартията в Министерството на информацията и регулира допускане до публичното пространство на печатните произведения. Настъпва и времето на строгото прилагане на социалистическия реализъм под надзора лично на Вълко Червенков и с помощта на Главлит¹⁵. През 1967 г.¹⁶ по решение на Политбюро на БКП е създадено VI управление на ДС като специализиран орган за борба с подривната идеологическа дейност на противника.

В наблюдавания от нас период от 1944 до 1989 г. самата политическа власт, макар и силно централизирана в ръцете на група хора от ЦК на БКП, ще придобие „мрежов характер“ (Знеполски 2016, ч. 1: 209). Мрежовият характер се характеризира с постоянно променяне на властовите инструменти (това не се отнася до ЦК и неговия идеологически отдел и до структурите на ДС) и на овластените персони, които вземат решения. Казано с обикновени думи, през 3 до 5 години се видоизменят държавните властови представители и трудно се установява дължина, която може да подпомогне насочен в една посока процес в литературното поле. В същото време зад тази видима динамика стои един механизъм, който не се променя никога: всички властови решения се вземат от ЦК на БКП (много често – след допитване до ръководството на КПСС), те биват подготвяни от идеологическия отдел на ЦК – той събира информация, обработва я и предлага решения; основните инструменти за добиването на информация и прокарването на решенията са два – партийните бюра във всяко учреждение и партийните организации на всякакви нива (учрежденски, в творчески организации, районни, градски, окръжни и т.н.) и Държавна сигурност (тя има и права за налагане на своя изпълнителна воля чрез тъй нареченото „профилактиране“ – сплашване, ограничаване на права, подвеждане под следствие, а в по-ранни периоди – и вдворяване в трудово-възпитателни лагери). От посочените инструменти във връзка с подчиняване на литературното поле на властования ресурс на ЦК на БКП най-слабо изследвана е дейността на Държавна сигурност. Но тя е ре-

¹⁵ „Главлит“ е Главното управление по въпросите на литературата и издателствата (1952 – 1956), което се свързва с изграждането на цензорната система в НРБ (Чичовска 1991).

¹⁶ Както твърди един документ на ДС от 5.04.1976 г., поради безсилието на Запада да ликвидира социалистическия строй с военни и икономически средства, той е започнал най-широка идеологическа диверсия (Сборник 6: 398).

шително важна, защото е публично невидима и чрез своите механизми на работа може да санкционира от отделен човек (да го наблюдава, да го разработва, да го вербува, да го профилактира, да го предаде на предварително решен съдебен процес и т.н.) до възлови институции (във всяка една има щатен служител на ДС, който в близко сътрудничество със съответния партийен секретар е в състояние да влияе на всички вътрешни решения, в допълнение той има свой агентурен апарат, който може в оперативен порядък да насочва, спира, задвижва всеки един процес – производствен, оценъчен, контролен и т.н.). Няма социална сфера, която да не е обхваната от ДС. А обобщените ѝ доклади често са „строго секретни“, в два екземпляра (един до Тодор Живков и един за архив – вж. Пращката пролет и ДС (Сборник 8: 121). В наши дни са достъпни сборници с документи за отделни сфери, издадени от т. нар. Комисия по досиетата (<https://www.comdos.bg/нашите%20издания/sbornitsi>). От особен интерес за настоящото изложение са тези за образователната сфера, за интелигенцията и за средствата за масово осведомяване.

Още през 1946 г. тайните служби описват „Особености в работата на органите на ДС в борбата с вражеските сили на отделните сектори“. В категория „Интелигенция“ е отбелязано: „... да се разработват на първо време: 1. [обекти] в тясна връзка с хора от бившата власт; 2. Всички, които са били на служба при немците; ... 4. Всички, получили награди и похвали от немците; ... 9. Особено внимание ... Камарата на народната култура и професорското тяло“ (Сборник 6: 22). Според други данни от 1957 г. интелигенцията в България наброява 68 775 души (числото предполага тези да са поименно познати на службите), като в изкуствата са 15 216 души. При подобна бдителност може да се направи следното заключение: „От цялата заета в производството на идеологическия фронт интелигенция контингентът наброява към 8,4% (5330) и в основном е установен“ (Сборник 6: 125). В отговор се подготвят за агенти: „5 професори, има към 20 кандидати за вербовка из средите на професори, писатели, художници и др.“ (Сборник 31: 126), т.е. това са преки играчи на полето (хабитусът им се изгражда и чрез тайните връзки с ДС). И докато докъм средата на 50-те години на XX век усилията на властта са насочени към секторите на производството и разпространението, през 1957 г. II отдел „активизира работата по наблюдението на писателите“¹⁷ (Сборник 6: 129).

¹⁷ Този ход в полето ще доведе до бързо усвояване от писателите на приспособително поведение (Сборник 31: 162) и ще насочва органите към подвластните на външно влияние автори – през 1960 г. в една „Справка за западно-буржоазно

Очевидно въпреки строгите мерки вражеската пропаганда намира почва и в България. За справяне с нея още от 1945 г. се разгръща агентурна мрежа. В по-късни години например агентурата по линия на художественотворческата интелигенция наброява: „в центъра са вербувани 25, а в СГУ и окръжните центрове 38 агенти... общо са използвани 443 агенти“, докато „контингентът наброява 498 лица (136 новоустановени) и от тях „80% са обезпечени“... „профилактирани са 262 души“ (Сборник 6: 590). Като цяло в началото на 80-те години агентурният апарат наброява 5034 бройки при контингент 11 541, като 50% са в СГУ и областните дирекции (пак там).

Тази структура в полето на интелектуалната дейност е устойчива през целия наблюдаван от нас период. През 1947 г. отдел „А“ и отдел „В“ наблюдават „художници и писатели... към 521, реакционно настроени 80 – 90, комунисти към 150“ (Сборник 31: 35). В групата на книгоиздателите и книжарите от 115 обекта 24 издатели са реакционери („стремят се да издават книги с реакционно и опасно съдържание“, „да пропагандират западноевропейската литература“ като например групата около Славчо Атанасов („отявлен фашист“) и неговите „Златни зърна“. В доклада за 1948 г. ДС констатира, че „всред писателите бяха отбелязани случаи на интригантство поради това, че някои от тях бяха наградени с похвали“ (очевиден пример за игрите на властта в полето на литературата от типа „разделяй и владей“¹⁸). В

влияние...“ срещахме имена на автори, „които пишат и подражават на западната мода“: Ивайло Петров Кючуков, Васил Попов, Боян Болгар и др., композитори, художници, балетисти и т.н. (Сборник 6: 250); към анализи защо се допускат антисъветски публикации като тази на Г. Божинов в сп. „Септември“ през 1975 г. – „Гора зелена, вода студена“ (в документа „Информация № 63 относно ... някои материали, публикувани в издания на СБП“ като оперативно интересни срещахме имената на Любен Дилов, Найдено Вълчев, Станка Пенчева, Вълчо Раковски, Енчо Мутафов, Атанас Свиленов, Светлозар Игов и т.н.) (Сборник 46: 519 – 523). Т.е. насочва ДС към конкретиката на професионалното присъствие в полето.

¹⁸ В едно свидетелство на съпричастен свидетел откриваме следното доказателство: „Отношението на комунистите към културните ценности и към творците, особено към писателите, е ярко изразено и в доклада на Цола Драгойчева пред Политбюро на ЦК на БРП (к) на 24 януари 1946 г. (...) заедно със зверското си ожесточение към редица писатели, тя се осмелява да каже и някои истини за своите, за „партийните“ писатели Орлин Василев, Георги Караславов, Христо Радевски, нарича ги „рenegати“, „блюдолізци“, пригодили се в партията и в писателски Съюз, (sic) без никаква борба срещу фашизма. Крум Кюлявков и Андрей Гуляшки са според Цола Драгойчева „пълни некадърници“, които заедно със „златорожците“ Никола Фурнаджиев и Георги Цанев, както и Орлин Василев са се „откъснали от задачите на нашата нова сталинска епоха“ (Огойски 2009: 16).

доклада за 1951 г. се споменава, че „сред вражеските елементи е настъпила по-голяма предпазливост“, докато през 50-те „са се активизирали... в очакването на нова война, чрез която да се промени режимът у нас“ (Сборник 31: 45). Активизация се наблюдава и през първата половина на 1957 г. поради Унгарските събития и тя е свързана с „отричане на социалистическия реализъм“ (Сборник 31: 87). Затова и тайните служби затягат мерките срещу тях.

Колкото напредваме в годините, виждаме как тази структура, станала вече част от литературното поле, се усъвършенства и влияе в различните му сектори (примерно през 1970 г. контингентът е профилиран: в СБП – 86 обекта; в ДО „Българска книга“ и „Хемус“ – 54; в СБЖ и столичния печат – 62; в Комитета за изкуство и култура – 50. Те са били наблюдавани от 101 секретни сътрудници – 58 сътрудници и 43 осведомители – с. 224). В докладите вече се описват и подривни механизми в рамките на литературното поле: „ДОР (оперативна разработка – б.м., М.В.) „Лицемер“, писател-преводач безпартиен, бивш дипломат, обработва неукрепнали млади писатели и ги насочва към заемане на ръководни позиции в СБП“ (Сборник 31: 221); ДС разкрива, че в преводаческите среди си поставят задача „да се създаде група „надеждни“ преводачи на западна поезия, която да се противопостави на „просташката партийна поезия“ (Сборник 31: 278). Очевидно става категорично ясно, че няма играч, институция или ход в полето, които да не биват санкционирани от ДС.

По тази обективна причина проучването на литературното поле в НРБ и на отделните случаи, събития и процеси в него изисква тяхното контекстуализиране и спрямо практиките на ДС.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 2007: Ангелов, В. (съст). *Строго секретно!: Документи за дейността на Държавна сигурност 1944 – 1989. България. Министерство на вътрешните работи; България. Министерски съвет. Централен държавен архив.* [Angelov, V. (sast). *Strogo sekretno!: Dokumenti za deynostta na Darzhavna sigurnost 1944 – 1989. Bulgaria. Ministerstvo na vatreshnite raboti; Bulgaria. Ministerski savet. Tsentralen darzhaven arhiv.*] София: Галик, 2007.

Бей 2005: Bey, G. Brecht, Seghers, Sartre: Das literarische Feld begreift sich selbst. // Ute Wölfel (Hg.). *Literarisches Feld DDR. Bedingungen und Formen literarischer Produktion in der DDR.* Würzburg: Königshausen & Neumann, 2005, 139 – 154.

- Бурдийо 1992:** Bourdieu, P. *Les règles de l'art: genèse et structure du champ littéraire*. Paris: Editions du Seuil, 1992.
- Влашки 2020:** Влашки, Мл. *Рецепцията на Кафка в България до 1989 г.* [Vlashki, Ml. Retseptsiyata na Kafka v Bulgaria do 1989 g.] Пловдив: Сдружение Литературна къща (Страница), 2020.
- Вьолфел 2005:** Ute Wölfel (Hg.). *Literarisches Feld DDR. Bedingungen und Formen literarischer Produktion in der DDR*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2005.
- Гаузел 2008:** Gausel, C. (Hg.) *Erinnerung als Aufgabe. Dokumentation des II und III Schriftstellerkongresses in der DDR*. Göttingen: V & R Unipress, 2008.
- ДИА ф. 357 Б:** Партийна организация на писателите „Христо Ботев“.
- Дойнов 2003:** Дойнов, Пл. Три литературни дискусии 2003: *Три литературни дискусии: Досиетата на Държавна сигурност в българската култура; Литературни страници и литературни сайтове; Литературен преглед 2000 – 2001*. [Tri literaturni diskusii: Dosietata na Darzhavna sigurnost v balgarskata kultura; Literaturni stranitsi i literaturni saytove; Literaturen pregled 2000 – 2001.] София: Академичен център за литература и култура, 2003.
- Дойнов 2012:** Дойнов, Пл. (съст.). *НРБ-литературата. История, понятия, подходи*. [Doynov, Pl. (sast.). NRB-literaturata. Istoriya, ponyatiya, podhodi.] София: Кралица Маб, 2012.
- Дойнов 2015:** Дойнов, Пл. Разораването на литературното поле (септември – декември 1944) [Doynov, Pl. Razoravaneto na literaturnoto pole (septemvri – dekemvri 1944).] // Пл. Дойнов (съст.) *9 септември 1944. Литература и политика*. София: Кралица Маб, 2015, 13 – 89.
- Дойнов 2017:** Дойнов, Пл. *Литературата на случаите. От „Тютюн“ до „Хайка за вълци“*. Казуси в литературното поле на НРБ. [Doynov, Pl. Literaturata na sluchaite. Ot „Tyutyun“ do „Hayka za valtsi“]. Kazusi v literaturnoto pole na NRB.] София: Сиела, 2017.
- Знеполски 2016:** Знеполски, Ив. *Как се променят нещата. От инциденти до голямото събитие. Истории с философи и историци*. 1. и 2. част. [Znepolski, Iv. Kak se promenyat neshtata. Ot intsidenti do golyamoto sabitie. Istории s filosofi i istoritsi. 1. i 2. chast.] София: Институт за изследване на близкото минало & Сиела, 2016.
- Луман 1984:** Luhman, N. *Soziale Systeme: Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt: Suhrkamp, 1984.
- Огойски 2009:** Огойски, П. *Записки за българските страдания 1944 – 1989 г.*, т. 3. [Ogoyski, P. Zapiski za balgarskite stradaniya 1944 – 1989 g., t. 3.] София: ИК „Роксана“, 2009.

Сборник: Комисия за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия. Поредица „Из архивите на ДС“: *Сборник № 6 Държавна сигурност и образованието* (2011); *Сборник № 8 Пражката пролет и Държавна сигурност* (2013); *Сборник № 31 Държавна сигурност и българската интелигенция* (2015); *Сборник № 46 Държавна сигурност и средства за масово осведомяване* (2017) [Sbornik № 6 Darzhavna sigurnost i obrazovaniето (2011); Sbornik № 8 Prazhkata prolet i Darzhavna sigurnost (2013); Sbornik № 31 Darzhavna sigurnost i balgarskata inteligentsiya (2015); Sbornik № 46 Darzhavna sigurnost i sredstva za masovo osvedomyavane (2017).]

Страница 2020: Българската държавна сигурност в световното литературно поле. [Balgarskata darzhavna sigurnost v svetovnoto literaturno pole.] // *Страница*, 2020, № 3, 236 – 256.

Филкова 2018: Филкова, Ф. Превод и цензура. [Filkova, F. Prevod i tsenzura.] // Дойнов, Пл. (съст.) *Цензурата върху българската литература и книга 1944 – 1989*. София: Кралица Маб и Департамент „Нова българистика“ на НБУ, 2018, 121 – 128.

Хемпел 2005: Hempel, L. Die agonale Dynamik des lyrischen Terrains. Herausbildung und Grenzen des literarischen Feldes der DDR. // Wölfel, Ute (Hg). *Literarisches Feld DDR. Bedingungen und Formen literarischer Produktion in der DDR*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2005, 13 – 30.

Чичовска 1991: Чичовска, В. Главлит (1952 – 1956). Изграждане на единна цензурна система в България. [Chichovska, V. Glavlit (1952 – 1956). Izgrazhdane na edinna tsenzurna sistema v Bulgaria.] // *Исторически преглед*, 1991, № 10, 38 – 69.